

25. *Otchet o deiatel'nosti Nikolaevskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1893 g.* [Report on the activities of the Nikolaev Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1893]. (1894). Nikolaev: Russkaia tipo-litografiia (in Russian).
26. *Otchet o deiatel'nosti Nikolaevskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1894 g.* [Report on the activities of the Nikolaev Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1894]. (1895). Nikolaev: Russkaia tipo-litografiia (in Russian).
27. *Otchet o deiatel'nosti Nikolaevskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1898 g.* [Report on the activities of the Nikolaev Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1898]. (1899). Nikolaev: Russkaia tipo-litografiia (in Russian).
28. *Otchet o deiatel'nosti Nikolaevskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1900 g.* [Report on the activities of the Nikolaev Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1900]. (1901). Nikolaev: Tip. A. G. Shneidera (in Russian).
29. *Otchet o deiatel'nosti Nikolaevskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo tekhnicheskogo obshchestva za 1904 g.* [Report on the activities of the Nikolaev Branch of the Imperial Russian Technical Society for 1904]. (1905). Nikolaev: Tipografiia A. G. Shneidera (in Russian).
30. Savchuk, V. S. (1992). Pervye inzhenernye sobraniia i obshchestva v rossijskoj imperii [The first engineering assemblies and societies in the Russian Empire]. *Voprosy istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 1992, (1), 105–111 (in Russian).
31. Shenkevich, A. (2019, March 26). Iz glubiny podzemnykh vod my proveli vodoprovod [From the depths of groundwater we built a water supply]. *Vechernii Nikolaev*, 4 (in Russian).
32. Torzhestvo zakladki gorodskogo vodoprovoda [Ceremony of laying the city water supply]. (1904, May 22). *Iuzhnaia Rossiia*, 2–3 (in Russian).
33. Troinitskii, N. A. (Ed.). (1904). *Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g., 47: Khersonskaia guberniia* [First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897. 47: Kherson Province]. Sankt-Peterburg (in Russian).
34. *Utrennii kur'er*. (1906, September 3), 3 (in Russian).
35. *Yuzhanin*. (1894, June 2), p. 3.
36. *Yuzhanin*. (1897, November 5), p. 2–3.
37. *Yuzhanin*. (1898, April 26), (No. 91), p. 2.
38. *Yuzhanin*. (1898, February 6), p. 3.
39. *Yuzhanin*. (1899, October 17), p. 2.

Received 12.08.2025

Received in revised form 25.09.2025

Accepted 14.10.2025

DOI: 10.15421/272522

УДК 52.008:378.4(477.74–21)“1933/1944”

І. Б. Грушицька

Національний університет «Одеська політехніка», Одеса, Україна

АСТРОНОМІЯ В ОДЕСІ ЗА УМОВ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1933–1944)

E-mail: ira1973gr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3746-0161>

Анотація. Досліджено суспільно-політичні умови розвитку астрономії в Одесі у 1933–1944 рр. На прикладі астрономічної обсерваторії Одеського університету прослідковано ступінь політизації та ідеологізації системи вищої освіти й науки у 30-х рр. XX століття. Показано формування взаємовідносин держави й науки в умовах командно-адміністративної системи управління й посилення тоталітарного режиму, які визначали розвиток науки

протягом всієї радянської історії. Встановлено, що астрономія в досліджуваний період розглядалась як потужний засіб антирелігійної пропаганди та формування матеріалістичного світогляду. У 30-ті рр. XX ст. астрономічна обсерваторія Одеського університету стає суб'єктом нових колективних відносин у галузі радянській астрономії, що характеризувалися процесами єдиного планування, централізації, концентрації сил і переходу до вирішення масштабних завдань колективними зусиллями. Одеські астрономи залучаються до складання Каталогу слабких зір, беруть участь у роботах служби часу, служби Сонця, служби широти, спостереженнях сонячного затемнення тощо. Вчені активно проводять культурно-просвітницьку роботу, опановують нові форми соціалістичного змагання, які стали засобом залучення наукової громадськості до процесу ідеологізації освітньої та наукової сфери. Досліджено форми й методи ідеологізації в Одеському університеті губернаторства «Транснестрія» за часів тимчасової німецько-румунської окупації. Встановлено, що співробітникам астрономічної обсерваторії довелося працювати в умовах зіткнення й протистояння двох протилежних тоталітарних ідеологій – комуністичної й націонал-соціалістичної. Доповнено новими фактами наукові біографії одеських астрономів В. Б. Баласогло, А. С. Цесюлевича, К. Я. Горяїстова, М. М. Михальського, Б. В. Новопашенного. Матеріали, наведені в статті, доводять перспективність подальших досліджень впливу суспільно-політичних умов на розвиток астрономії в Україні на прикладі інших астрономічних установ та в інші хронологічні періоди.

Ключові слова: астрономічна обсерваторія Одеського університету, політичний режим, ідеологія, командно-адміністративна система, К. Д. Покровський, Одеський університет губернаторства «Транснестрія», тимчасова німецько-румунська окупація, каталог слабких зір, вимірвальні прилади, заклади вищої освіти.

I. B. Hrushytska

Odesa Polytechnic National University, Odessa, Ukraine

ASTRONOMY IN ODESA UNDER TOTALITARIANISM (1933–1944)

Abstract. The socio-political conditions of the development of astronomy in Odesa in 1933–1944 of the 20th century are studied. The degree of politicization and ideologization of the system of higher education and science in the 1930s of the 20th century was traced using the example of the Astronomical Observatory of Odesa University. The formation of relations between the state and science is shown in the conditions of the formation of a command-administrative system of management and the strengthening of the totalitarian regime, which determined the development of science throughout Soviet history. The special role of astronomy in the development of the materialistic worldview is noted. This branch of scientific knowledge was considered as a powerful means of anti-religious propaganda. In the 1930s, the astronomical observatory of Odesa University became a subject of new collective relations in the field of Soviet astronomy, which were characterized by processes of unified planning, centralization, concentration of forces, and the transition to solving large-scale tasks through collective efforts. Odesa astronomers are involved in compilation of the Catalog of Faint Stars, participate in the work of the Time Service, the Sun Service, the Latitude Service, observations of the Solar Eclipse, etc. Scientists actively carry out cultural and educational work, master new forms of socialist competition, which have encouraged students, graduate students, and research staff to show creative initiative, mobilize their experience, use it to fulfill and exceed plans, and have also become a means of involving the scientific community in the process of ideologizing the educational and scientific spheres. The forms and methods of ideologizing at Odesa University in the Transnistrian governorate during the temporary German-Romanian occupation during World War II are investigated. It has been established that the employees of the Odesa Astronomical Observatory had to work in conditions of collision and confrontation between two opposing totalitarian ideologies – communist and national socialist. The scientific biographies of Odesa astronomers K. D. Pokrovsky, V. B. Balasoglo, A. S. Tsesulevych, K. Ya. Horiaistov, M. M. Mikhalsky, B. V. Novopashenny have been supplemented with new facts. The materials presented in the article, using the example of the Astronomical Observatory of Odesa University, prove the prospects of further research into the influence of socio-political conditions on the development of astronomy as a science in Ukraine using the example of other astronomical institutions and in other chronological periods.

Key words: Astronomical observatory of Odesa University, political regime, ideology, command and administrative system, K. D. Pokrovsky, Odesa University of the Transnistrian Governorate,

temporary German-Romanian occupation, Catalog of Faint Stars, measuring instruments, higher education institutions.

Вступ. Однією з маловивчених сторінок історії астрономічної обсерваторії Одеського університету (нині – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) залишається період 1933–1944 рр. Перша дата – рік відновлення роботи університетів в Україні після їх ліквідації у 1920 р. внаслідок реформування більшовиками системи вищої освіти. Друга – рік звільнення міста від німецько-румунських загарбників. Ці події безпосередньо пов'язані з долею знаного астронома й популяризатора науки професора К. Д. Покровського (1868–1944).

Після відновлення Одеського університету (далі – ОДУ) до його складу як підрозділ увійшла астрономічна обсерваторія (далі – ОАО)¹. В 1933 р. її очолював Б. В. Новопашенний (1891–1975). А у вересні 1934 р. директором ОАО призначено члена-кореспондента Академії наук (АН) СРСР, професора К. Д. Покровського (1868–1944). 1936 р. в університеті була створена кафедра астрономії, яку також очолив К. Д. Покровський². Вчений керував обсерваторією та кафедрою до свого арешту органами НКВС у 1944 р. за звинуваченням у державній зраді³ (рис. 1).

Складність у проведенні досліджень цього періоду історії університету, а відповідно й історії одеської астрономії обумовлена втратою архівних документів ОДУ періоду 1934–1941 рр. Та й саме ім'я директора ОАО в радянські часи було під заборорою. К. Д. Покровського реабілітовано завдяки зусиллям В. О. Смирнова, який повернув із забуття ім'я вченого й разом з Р. І. Чуприною став автором перших публікацій про К. Д. Покровського після тривалого періоду замовчування⁴. В. О. Смирнову належить низка праць, написаних за матеріалами архівно-слідчих справ і присвячена висвітленню трагічних подій у житті астрономів К. Д. Покровського та А. С. Цесюлевича, пов'язаних з їх арештом і ув'язненням органами НКВС⁵.

В історіографії більшість праць з історії одеської астрономії 1933–1944 рр. торкаються етапів життєвого шляху та наукової діяльності астрономів К. Д. Покровського, Б. В. Новопашенного, О. М. Шульберга⁶. Одна з публікацій останніх років про

Рис. 1. К. Д. Покровський.

Джерело: <https://viknaodessa.od.ua/old-photo/?direktory-observatorii>

¹ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт.; голов. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: ОНУ, 2015. С. 295.

² Там само. С. 307.

³ Рікун І. Е. Одеський період життя професора К. Д. Покровського. *Одеський астрономічний календар*. 2023. Т. 25. С. 201.

⁴ Смирнов В. А., Чуприна Р. И. Константин Доримедонтович Покровский. *Земля и Вселенная*. 1992. № 2. С. 50–51; Смирнов В. А., Чуприна Р. И. Константин Доримедонтович Покровский. *Страницы истории астрономии в Одессе: сб. ст.* Одесса, 1994. Ч. 1. С. 73–74; Смирнов В., Чуприна Р. Последние дни профессора К. Д. Покровского. *Одесский вестник*. 1994. № 1. С. 9.

⁵ Смирнов В. А. Астрономия в Одессе в 30–40-е годы XX века. *Историко-астрономические исследования*. 2001. Вып. 26. С. 170–189; Смирнов В. А. Астрономия в Одессе в предвоенные годы. Роль в ее развитии и трагическая судьба К. Д. Покровского. *Астрономия на крутых поворотах XX века*. Дубна: Феникс, 1997. С. 238–247; Смирнов В. А. Реквием XX века: в 5 ч. Одесса: Астропринт, 2011. 1280 с.

⁶ Волянська М. Ю., Каретніков В. Г. Покровський Костянтин Доримедонтович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біографічний словник: в 4 т.* / відп. ред. В. А. Сминтина; заст. відп. ред.: М. О. Подрезова; упоряд.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, 2005. Т. 3: К–П. 2005. С. 505–508; Волянська М. Ю., Мандель О. Е. Из истории астрономии в Одессе. Б. В. Новопашенный. *Страницы истории астрономии в Одессе: сб. ст.* Одесса, 1994. Ч. 1. С. 84–87.; Волянська М. Ю., Мандель О. Е. Из истории астрономии в Одессе. К. Д. Покровский. *Страницы истории астрономии в Одессе: сб. ст.* Одесса, 1994. Ч. 1. С. 68–72; Каретніков В. Г. Шульберг Олександр Михайлович (1914–1994): до 110-річчя від дня народження. *Одеський астрономічний календар*. 2023. Т. 25. С. 207–209; Каретніков В. Г. Олександр Михайлович Шульберг. *Страницы истории астрономии в Одессе: сб. ст.* Одесса, 1995. Ч. 2. С. 65–70.

К. Д. Покровського належить одеській бібліографії та краєзнавиці І. Е. Рікун⁷. Праця ґрунтується переважно на матеріалах місцевої періодичної преси радянського періоду й періоду тимчасової окупації та містить цікаві факти наукової біографії науковця. У ювілейних виданнях та біографічних довідниках, присвячених історії ОДУ, висвітлено аспекти наукової діяльності обсерваторії та факти з біографії астрономів, які працювали у 20–30-ті рр. в ОАО: К. Д. Покровського, М. М. Михальського, І. Д. Андросова, В. Б. Баласогло, А. С. Цесюлевича⁸. У праці І. Б. Грушицької досліджено окремі питання наукової діяльності одеських астрономів у роки тимчасової німецько-румунської окупації⁹. Натомість історіографічний аналіз засвідчив відсутність у вітчизняній історіографії комплексних праць з дослідження суспільно-політичних умов, у яких відбувався розвиток астрономії в Одесі у досліджуваній період, та їх впливу на розвиток астрономії як науки в Україні.

Мета дослідження – на прикладі ОАО показати, як суспільно-політичні умови впливали на розвиток астрономії в Україні у 1933–1944 рр. **Предмет дослідження** – історія розвитку астрономії в Одесі.

Джерела і методи досліджень. Джерельну базу дослідження становлять матеріали фондів Державного архіву Одеської області (ДАОО) та публікації в періодичному виданні Астрономічної Ради АН СРСР «Астрономічний журнал» довоєнного періоду. Аналіз публікацій в Астрономічному журналі надав можливість простежити, в яких конкретних соціально-історичних умовах відбувався розвиток астрономічної науки в Україні, як методи командно-адміністративної системи поступово впроваджувалися в науці. Хроніки наукового життя, які друкувалися наприкінці журналу містили річні звіти астрономічних установ, зокрема й ОАО, які є важливим джерелом інформації про штат обсерваторії, тематику досліджень, підготовку кадрів, наукові зв'язки тощо. Ретельне вивчення архівних матеріалів фонду р-2271 «Одеський Університет Дирекції Культури Губернаторства “Трансїстрія”, м. Одеса» періоду тимчасової окупації Одеси німецько-румунськими загарбниками дозволило з'ясувати, за яких обставин і в яких умовах доводилося працювати співробітникам ОАО при окупаційній владі, визначити тематику досліджень та розподіл занять штатних працівників обсерваторії в роки війни.

Застосовано спеціальні методи – історико-хронологічний, ретроспективний та методи джерелознавчого й історіографічного аналізу.

Основний матеріал і результати.

Одеська астрономія в роки посилення сталінського тоталітарного режиму. За даними річного звіту 1940 р. штат ОАО складався із 6 наукових співробітників (разом з директором): професор К. Д. Покровський, професор М. М. Михальський, професор І. Д. Андросов, старший науковий співробітник Б. В. Новопашенний, науковий співробітник А. С. Цесюлевич, науковий співробітник В. Б. Баласогло; 6 обчислювачів (Ю. М. Альперович, Л. А. Шварц, В. К. Семенов, Ю. Б. Ройтбак та інші), 7

⁷ Рікун І. Е. Одеський період життя професора К. Д. Покровського. *Одеський астрономічний календар*. 2023. Т. 25. С. 201–206.

⁸ Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе 1920–1933: монография / авт.-сост.: М. О. Подрезова, В. В. Самодурова, Е. С. Мурашко; наук. ред. В. А. Сминтина; библиограф. ред. Е. А. Суровцева; Одес. нац. ун-т. Одеса: Астропринт, 2010. 328 с.; Волянська М. Ю., Каретніков В. Г. Михальський Микола Мар'янович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біографічний словник: в 4 т.* / відп. ред. В. А. Сминтина; заст. відп. ред.: М. О. Подрезова; упоряд.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, 2005. Т. 3: К – П. 2005. С. 337–340; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. *Історія та сучасність (1865–2015)* / кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: ОНУ, 2015. 964 с.; Рікун І. Е. Михальський Микола Мар'янович. *Вчені вузів Одеси. Фізики. Астрономи: біобібліографічний довідник*. Одеса: ОДНБ ім. М. Горького. 2003. Вип. 1. Ч. 4. С. 134–136.

⁹ Грушицька І. Б. Одеська астрономія в роки тимчасової німецько-румунської окупації. *Двадцять п'ята всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Суспільне значення інтелектуальної діяльності»*: матеріали конф., 19 червня 2020 р. Київ, 2020. С. 60–63.

адміністративно-технічних співробітників¹⁰. До 1938 р. в ОАО працювала Л. П. Щербакова, яка досліджувала розподіл яскравості в сонячній короні за знімками професора К. Д. Покровського. 1938 р. вона переїхала до Москви¹¹.

Плани науково-дослідних робіт ОАО 1935–1940 р. охоплювали такі теми: «Рух комети Понс-Віннеке та пов'язаного з нею потоку» (М. М. Михальський); «Поліпшення орбіти астероїда Гектора» (М. М. Михальський); «Визначення положення великих і малих планет за спостереженнями на меридіанному колі» (Б. В. Новопашенний); «Служба часу» (Б. В. Новопашенний); «Зміни широти за спостереженнями на великому зеніт-телескопі» (І. Д. Андросов, А. С. Цесюлевич); «Виведення кривої зміни широти Одеси за спостереженнями 1935–1939 рр.» (А. С. Цесюлевич); «Фотографування сонячної поверхні» (В. Б. Баласогло); «Спостереження покриттів зір Місяцем», роботи проводились у кооперації з Енгельгардівською обсерваторією (Б. В. Новопашенний, К. Д. Покровський); «Підготовка до спостережень повного сонячного затемнення 19 червня 1936 р. та 21 вересня 1941 р.» (К. Д. Покровський)¹².

Одеським астрономам у 30-ті рр. минулого століття довелося працювати в умовах посилення тоталітарного режиму й панування комуністичної ідеології. Саме наявність єдиної ідеології для всього суспільства та ідеологізація всіх сфер його життя, прагнення підпорядкувати їй всі політичні, економічні, соціальні процеси і є характерною ознакою тоталітаризму¹³. Важливим складником радянської системи освіти було виховання громадян з переважанням колективних інтересів над особистими. Освіта служила засобом формування нового типу людини, яка готова була приносити користь суспільству та працювати на благо колективу.

У досліджуваній період у закладах вищої освіти колишнього Радянського Союзу поступово відбувалася політизація та ідеологізація навчального процесу. Науковці вимушено ставали частиною загального партійно-ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини суспільно-політичних наук. Ідеологізація, що розпочалася з суспільствознавства, маючи тенденцію до експансії, швидко поширилася на інші галузі¹⁴.

Звісно, ці процеси не минули й астрономічну науку, в якій також отримали віддзеркалення події, що розгортались на тлі становлення молодого тоталітарного суспільства. 30–31 жовтня 1930 р. у Москві відбулася нарада астрономічних установ при секторі науки Народного комісаріату освіти, яка ухвалила таке рішення: «У планах робіт астрономічних установ особлива увага має бути приділена роботам на потреби соціалістичного будівництва країни, антирелігійної пропаганди, Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву та всеобучу. Максимальна увага має

¹⁰ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1940 г. *Астрономический журнал*. 1941. Т. XVIII, Вып. 3. С. 271.

¹¹ Покровский К. Д. О деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1939 г. *Астрономический журнал*. 1940. Т. XVII, Вып. 3. С. 94.

¹² Там само. С. 92–94; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1935 г. *Астрономический журнал*. 1936. Т. XIII, Вып. 3. С. 293–295; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1936 г. *Астрономический журнал*. 1937. Т. XIV, Вып. 3. С. 276–278; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1937 г. *Астрономический журнал*. 1938. Т. XV, Вып. 3. С. 279–280; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1938 г. *Астрономический журнал*. 1939. Т. XVI, Вып. 4. С. 97–99; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1940 г. *Астрономический журнал*. 1941. Т. XVIII, Вып. 3. С. 271–273.

¹³ Томахів В. Я. Сталінізм як різновид тоталітаризму (історико-політологічний аспект): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів, 2001. С. 9.

¹⁴ Ткаченко В. В. Наука під тиском ідеології та масових репресій (20–30-ті рр. XX ст.). *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки*: науковий вісник. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 37. С. 112, 120.

бути приділена методам колективних робіт, соцзмагання, ударництва та зустрічного промфінплану. Над роботою установ має бути посилено громадський контроль...»¹⁵.

Аналіз річних звітів ОАО засвідчив, що до практики повсякденного життя обсерваторії поступово ввійшла культурно-просвітницька робота, залучення співробітників обсерваторії до участі в масових політичних компаніях, шефство над різними установами, підготовка загальнодоступних астрономічних статей у місцевих органах друку, прийом екскурсій в обсерваторії та велика кількість консультацій як в усній, так і письмовій формі. Майже в кожному річному звіті надавалась інформація щодо проведення співробітниками обсерваторії численних науково-популярних лекцій у частинах Червоної армії, флоту, різноманітних клубах, установах, на радіо¹⁶. 1935 р. ОАО взяла шефство над астрономічним кабінетом Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської, у зв'язку з чим К. Д. Покровський виїжджав до Херсона для надання консультації з організації астрономічних спостережень та роботи астрономічного гуртка, що утворився при інституті¹⁷. У звіті за 1939 р., коли вже вирувала друга світова війна, відзначено, що співробітники обсерваторії надали низку консультацій установам та окремим особам з різних питань астрономії, зокрема й з питань, пов'язаних з обороною країни¹⁸.

Робота з молоддю протягом всієї історії одеської астрономії посідала дуже важливе місце в системі підготовки фахівців. З другого семестру 1933/34 н.р. в ОДУ почали створювати студентські наукові гуртки. На початку 1934 р. працювало лише три гуртки: математичного аналізу, механіки й астрономії, а вже до 1939 р. їх кількість зросла до тридцяти двох. Звісно, більшість з гуртків мали суспільно-політичне спрямування. Так, на кожному з факультетів ОДУ діяли гуртки з вивчення окремих творів Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна. Згідно з «Положенням про аспірантуру» від 31 березня 1939 р. вводилися обов'язкові іспити з «Основ марксизму-ленінізму»¹⁹.

Надзвичайно велика роль у ті часи відводилась соціалістичному змагання, як одному з важливих засобів прискорення індустріалізації. Соціалістичні змагання, відповідно, були тісно пов'язані з рухом ударників (стахановців)²⁰.

Показовою в цьому контексті є стаття відомого радянського дослідника змінних зір Б. В. Кукаркіна й популяризатора природничих знань, автора науково-популярних брошур з астрономії Г. А. Аристов «Стаханівський рух та завдання астрономічних установ». Вона була надрукована 1936 р. в «Астрономічному журналі». Автори статті наголошують, що «...розвиток стахановського руху серед науковців астрономічних установ вимагає від них насамперед правильної, раціональнішої організації своєї праці, більш живої та актуальної тематики наукової роботи, що відповідає запитам соціалістичного будівництва. Стахановський рух вимагає від науковців боротьби за міцну революційну єдність теорії та практики, за марксистсько-ленінську методологію в науці...». Проте, незважаючи на всі ці ідеологічні наративи, перед науковцями ставилося конкретне завдання: «Стахановський рух вимагає від працівників астрономії підготувати країні через аспірантуру повноцінних і всебічно освічених молодих учених-астрономів»²¹.

22–24 червня 1937 р. відбувся 3-й пленум Астрономічної ради АН СРСР. Астрономічна рада була організована 1936 р. у складі фізико-математичного відділення

¹⁵ Луцкий В. К. История астрономических общественных организаций в СССР (1888–1941 гг.). Москва: Наука, 1982. 265 с.

¹⁶ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1937 г. С. 280.

¹⁷ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1935 г. С. 294–295.

¹⁸ Покровский К. Д. О деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1939 г. С. 94.

¹⁹ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015). С. 317, 319.

²⁰ Там само. С. 329.

²¹ Аристов Г. А., Кукаркин Б. В. Стахановское движение и задачи астрономических учреждений. *Астрономический журнал*. 1936. Т. XIII, № 2. С. 101.

АН СРСР і відіграла провідну роль в організації наукових досліджень радянської астрономії, у плануванні робіт астрономічних установ. Як зазначено в монографії, присвяченій історії астрономічних громадських організацій СРСР від їх створення «... завдяки організаційній діяльності Астрономічної ради вдалося подолати роз'єднаність у наукових астрономічних дослідженнях»²².

3-й пленум Астрономічної ради був присвячений розгляду питання підготовки астрономічних кадрів. Пленуму передувала тривала підготовча робота. З метою отримання необхідних відомостей про стан викладання астрономії в університетах та педвишах СРСР проведено анкетування, за результатами якого П. П. Паренаго підготував з порушених питань зведену доповідь оглядового характеру. Окрема доповідь про викладання астрономії в Україні була зроблена М. М. Євдокимовим. Аналогічне анкетне дослідження здійснено також щодо стану підготовки аспірантури, а зведена доповідь підготовлена О. О. Михайловим²³. Пленум визнав підготовку астрономічних кадрів у СРСР незадовільною, а відсутність астрономії у програмах середніх шкіл неприпустимою²⁴. Враховуючи важливу роль астрономії у виробленні матеріалістичного світогляду та її роль як активного та потужного засобу антирелігійної пропаганди, пленум вважав за необхідне розглядати астрономію як загальноосвітній предмет у системі освіти радянської молоді й ставив невідкладне завдання негайного відновлення викладання астрономії в середній школі²⁵.

Констатовано крайню строкатість викладання астрономії в університетах та відсутність плановості в мережі університетів, де є астрономічна спеціальність²⁶. Відзначено, що «Навчальні плани фізматів університетів, затверджені Комітетом у справах Вищої школи, мають найбільший принциповий недолік, що полягає в непропорційно великій ролі, яка відводиться математичній освіті та недооцінці фізичної. Це призводить до випуску фахівців, які мають дуже слабкий природничо-науковий фундамент, фахівців з великими пробілами в галузі загальної освіти. Враховуючи, що й університети зараз випускають переважно викладачів середньої школи, слід визнати, що ці майбутні викладачі будуть абсолютно безпорадними у природничо-історичних питаннях фізики, астрономії та геофізики. Необхідно враховувати також роль майбутніх викладачів астрономії як провідників та вихователів марксистського світогляду, як антирелігійних пропагандистів»²⁷. Як наслідок, у всіх установах, де існувала астрономічна спеціальність, вводились єдині плани викладання.

Астрономічна рада встановила мережу з дев'яти установ для підготовки аспірантів, серед них – три українські університети: Одеський, Харківський, Київський державні університети²⁸.

Астрономічним комітетом Наркомпросу встановлено такі профілі аспірантської підготовки з астрономії: астрометрія, небесна механіка, астрофізика практична, астрофізика теоретична²⁹. А вже 21–22 квітня 1940 р. пленум Астрономічної Ради повідомляв, що в аспірантурі за даними, отриманими з астрономічних установ, станом на квітень 1940 р., навчалася 71 людина. 30 осіб, які закінчували аспірантуру того року, з надлишком покривали попит на астрономічні кадри. У зв'язку з цим, однак, зазначалося, що «далеко не всі, хто закінчує аспірантуру, йдуть охоче працювати за своєю спеціальністю до астрономічних установ. Багато аспірантів намагаються під тим чи

²² Луцкий В. К. История астрономических общественных организаций в СССР (1888–1941 гг.). Москва: Наука, 1982. 265 с.

²³ Пленум Астрономического Совета при А.Н. 22–24 июня 1937 г. *Астрономический журнал*. 1937. Т. XIV, Вып. 5–6. С. 535.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 538.

²⁶ Там само. С. 536.

²⁷ Пленум Астрономического Совета при А.Н. 22–24 июня 1937 г. *Астрономический журнал*. 1937. Т. XIV, Вып. 5–6. С. 536.

²⁸ Там само. С. 538.

²⁹ Программы аспирантской подготовки по астрономии, разработанные Астрономическим комитетом Наркомпроса. *Астрономический журнал*. 1938. Т. XV, № 1. С. 84.

Рис. 2. О. М. Шульберг
(27.05.1914–01.09.1994)

іншим приводом після закінчення аспірантури залишитися в Москві або Ленінграді, нерідко працюючи не за своєю спеціальністю»³⁰ Це питання виникало постійно протягом усього радянського періоду й вирішувалось шляхом примусового направлення на роботу під час розподілу молодих спеціалістів.

У 1936 р. в ОДУ була введена астрономічна спеціальність і відкрита аспірантура³¹. Відомі прізвища чотирьох аспірантів того періоду: небесного механіка С. Г. Ніценка; астрофізиків К. Я. Горяїстова (рік вступу – 1936) і О. М. Шульберга (рік вступу – 1937); Лашкарьова, який почав працювати в ОАО у вересні 1940 р.³²

У звіті про діяльність ОАО за 1939 р. у пункті про підготовку кадрів повідомляється, що на обсерваторії займалися два аспіранти ОДУ: К. Я. Горяїстов та О. М. Шульберг – обидва за фахом астрофізики. К. Я. Горяїстов працював над темою дисертаційного дослідження «Визначення колірних температур зір скупчення Сoma Berenises». Під загальним керівництвом К. Д. Покровського аспірант К. Я. Горяїстов досліджував об'єкти астрографа з метою з'ясування його придатності для роботи. Була монтована призма перед об'єктивом й отримана низка пробних знімків спектрів зір, зібраний достатній матеріал для дослідження. Влітку 1939 р. К. Я. Горяїстов був відряджений до Сімеїзької обсерваторії для вимірювання отриманих знімків на об'єктивному мікрофотометрі. Від 1 жовтня 1939 р. він обіймав посаду наукового співробітника обсерваторії. О. М. Шульберг 1939 р. розпочав організацію спостережень із запропонованої йому та включеної до плану роботи обсерваторії на 1940 р. теми кандидатської дисертації «Спектрофотометричні дослідження змінної YZ Кассіопеї»³³.

Науковим керівником О. М. Шульберга був відомий пулковський астрофізик В. О. Крат – на той час провідний фахівець у сфері вивчення фізичних характеристик затемнюваних змінних зір і автор їх фізичної класифікації³⁴. Ні К. Я. Горяїстову, ні О. М. Шульбергу не вдалося до війни закінчити роботу над дисертаційними дослідженнями. Наукового співробітника К. Я. Горяїстова призвали на військову службу у березні 1940 р. На його місце в серпні зараховано студента Л. І. Могильницького, який закінчив 1940 р. ОДУ, а вже в листопаді цього ж року також був призваний до армії³⁵. Така сама доля спіткала О. М. Шульберга. Він підготував апаратуру, дослідив інструмент, отримав кілька пробних знімків та 140 робочих знімків. Але потім робота була перервана внаслідок призову на військову службу³⁶ (рис. 2).

Уже після закінчення Другої світової війни К. Я. Горяїстов працював в ОАО завідувачем відділу астрофізики й 1946 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата фізико-математичних наук з теми «Спектрофотометричне дослідження зір у скупченні Волосся Вероніки»³⁷. А О. М. Шульбергу довелося розпочинати роботу

³⁰ Аристов Г. А. Апрельский пленум Астросовета. *Астрономический журнал*. 1940. Т. XVII, Вып. 4. С. 83.

³¹ Рікун І. Е. Одеський період життя професора К. Д. Покровського. С. 201.

³² Каретніков В. Г. Александр Михайлович Шульберг. С. 66; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015). С. 307; Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1940 г. С. 271.

³³ Покровский К. Д. О деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1939 г. С. 93–94.

³⁴ Каретніков В. Г. Шульберг Олександр Михайлович (1914–1994): до 110-річчя від дня народження. С. 208.

³⁵ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1940 г. С. 271.

³⁶ Там само. С. 272.

³⁷ Горяистов К. Я. Спектрофотометрическое исследование звезд в скоплении Волосы Вероники. Одесса. 1938–1946. 153 с.; Грушицька І. Б. Одеська астрономічна обсерваторія в роки повоєнної відбудови. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 270.

над новою темою дисертації, адже під час війни всі матеріали й напрацювання з попередньої теми були втрачені. Ці дослідження проводилися вже під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР, доктора фізико-математичних наук, професора В. П. Цесевича. 1947 р. О. М. Шульберг захистив дисертацію з теми: «Визначення орбіт затемнених змінних зір з протяжними атмосферами» і став першим астрономом, який застосував теорію протяжних атмосфер зір Козирева-Чандрасекара до визначення елементів орбіт затемнюваних змінних зір³⁸ (рис. 3).

Рис. 3. М. М. Михальський
(29.07.1886–22.02.1942)

Провідна роль у розвитку досліджень з небесної механіки в ОАО в 1930-ті роки належить М. М. Михальському. Микола Мар'янович Михальський народився 29 липня (10 серпня) 1886 р. в с. Попова Гребля Подільської губернії. Від 1923 р. працював в ОАО обчислювачем, ад'юнкт-астрономом, старшим науковим співробітником. Небесною механікою вчений зацікавився під впливом тодішнього директора ОАО О. Я. Орлова. 1935 р. за сукупністю праць отримав звання професора. Від 1936 р. працював на кафедрі астрономії, викладав теоретичну астрономію та небесну механіку. М. М. Михальський досліджував рух великих планет і їх супутників, вивчав питання про визначення мас Юпітера й Сатурна по коливаннях, які вони викликають у русі астероїда Нестора Троянської групи, а також рух малих планет цієї групи. Провів детальне дослідження руху комети Понс-Віннеке й пов'язаних з нею метеорних потоків³⁹. У праці Н. Ф. Рейна «Небесна механіка в СРСР за 20 років» зазначено, що в ОАО низку робіт з небесної механіки виконав М. М. Михальський. Серед цих робіт слід відзначити дослідження з теорії руху V супутника Юпітера, де розглядався віковий рух перицентру супутника у зв'язку зі збуренням від форми головного тіла, великі обчислення щодо визначення точних орбіт трьох малих планет троянців з урахуванням збурень від усіх великих планет, крім Плутона, та критичний розгляд методів визначення абсолютних збурень⁴⁰. Роком пізніше сесія групи астрономії АН СРСР у резолюції з доповіді Н. Д. Моїсеєва про роботи астрономічних установ з небесної механіки за 1937 р. та про плани робіт на 1938 р. констатувала високу цінність робіт професора М. М. Михальського з теорії троянців та визнала бажаним продовження цих робіт та збільшення обчислювальної допомоги М. М. Михальському⁴¹. У ті часи за відсутності електронно-обчислювальних машин всі розрахунки велися ручним способом за допомогою логарифмічних таблиць, що займало багато часу. М. М. Михальський, за спогадами його колишніх студентів і співробітників обсерваторії, був віртуозним обчислювачем, знав усі особливості й секрети цієї роботи. 1935 р. науковець був учасником конференції з теоретичної астрономії в Ленінграді⁴². У листопаді 1938 р. професор М. М. Михальський був відряджений до Ленінграда для роботи в бібліотеці Астрономічного інституту та Пулковської обсерваторії⁴³. Після евакуації ОДУ до

³⁸ Грушицька І. Б. Одеська астрономічна обсерваторія в роки повосенної відбудови. С. 269; Каретніков В. Г. Шульберг Олександр Михайлович (1914–1994): до 110-річчя від дня народження. С. 208.

³⁹ Рікун І. Е. Михальський Микола Мар'янович. С. 134; Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе 1920–1933. С. 52.

⁴⁰ Рейн Н. Ф. Небесная механика в СССР за 20 лет. *Астрономический журнал*. 1937. Т. XIV, Вып. 5–6. С. 406.

⁴¹ Аристов Г. А. Сессия группы астрономии Академии наук СССР 24–25 февраля 1938 г. *Астрономический журнал*. 1938. Т. XV, Вып. 3. С. 297.

⁴² Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1935 г. С. 294.

⁴³ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1938 г. С. 99.

Майкопу М. М. Михальський очолив кафедру астрономії в евакуації й працював на цій посаді до самої смерті у лютому 1942 р.⁴⁴

Дослідженнями Сонця в ОАО займалася В. Б. Баласогло. Короткі біографічні відомості про цю дослідницю знайдено у фондах ДАОО серед документів, які власноруч писали громадяни під час прийому на роботу до Одеського університету губернаторства «Трансністрія» під час Другої світової війни, коли Одеса перебувала під окупацією. Валентина Борисівна Баласогло народилася 21 серпня 1883 р. у Москві. Середню освіту здобула в 1-й Маріїнській гімназії м. Миколаєва. 1910 р. вона закінчила фізико-математичний факультет Одеських вищих жіночих курсів і тоді була прийнята на посаду обчислювача в Одеське відділення Головної Пулковської астрономічної обсерваторії. 1918 р. В. Б. Баласогло витримала іспити на математичному відділенні Одеського Новоросійського університету. Мешкала за адресою: Одеса, вул. Садова, буд. 5, кв. 2⁴⁵. Під час війни спочатку працювала в житловому відділі муніципалітету, потім асистентом та завідувачкою бібліотеки ОАО⁴⁶. 11–14 жовтня 1936 р. В. Б. Баласогло брала участь у роботі V Конференції дослідників змінних зір у Казані⁴⁷. На VI Конференції дослідників змінних зір у Москві виступила з доповіддю «Порівняння гармонійним аналізом кривих яскравості та кривих променевих швидкостей Цефеїд». Дослідниця продемонструвала низку таблиць, що містили гармонійні члени 28 Цефеїд. Зроблено висновок, що фази кривих швидкостей запізнюються щодо кривих блиску приблизно на 1/15 періоду⁴⁸. Метод гармонійного аналізу вперше розробив і застосував О. Я. Орлов для обробки рядів спостережень змінних зір. В. Б. Баласогло згодом розвинула цей метод⁴⁹. 1938 р. науковий співробітник В. Б. Баласогло була у відрядженні до Державного астрономічного інституту ім. Штернберга (ДАІШ) та Пулковської обсерваторії (ГАО) для ознайомлення з постановкою роботи з вивчення Сонця, а також для роботи в бібліотеках цих установ⁵⁰. Після закінчення Другої світової війни В. Б. Баласогло продовжила працювати в ОАО. За даними архівних джерел, 1948 р. старший науковий співробітник В. Б. Баласогло завершила дисертаційну роботу з теми: «Дослідження М Цефея за допомогою періодограмного аналізу». Про те, чи відбувся захист дисертації, ніяких відомостей не має⁵¹.

Перед війною в СРСР у межах міжнародної астрометричної програми розпочалась колективна робота зі створення каталогу слабких зір (КСЗ), у якій брали участь астрономічні обсерваторії Київського, Одеського й Харківського університетів⁵².

У резолюції грудневої сесії 1938 р. групи астрономії АН СРСР стосовно доповіді професора М. В. Циммермана «Про плани наукової роботи астрономічних установ СРСР з астрометрії на 1939 р.» п. 7. стосувався ОАО: «У зв'язку з включенням робіт зі створення КСЗ до планів робіт обсерваторій на 1939 р. мають бути включені також теми зі всебічного дослідження меридіанних кругів»⁵³. Після чого у плані роботи

⁴⁴ Волянська М. Ю., Каретніков В. Г. Михальський Микола Мар'янович. С. 339.

⁴⁵ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 134. Арк. 13.

⁴⁶ Там само. Спр. 138. Арк. 5, 51.

⁴⁷ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1935 г. С. 294.

⁴⁸ Кукаркин Б. В. VI Конференция исследователей переменных звезд 11–14 октября 1936 г. в Москве. *Астрономический журнал*. 1937. Т. XIV, № 1. С. 83.

⁴⁹ Волянская М. Ю., Мандель О. Е. Одесский период жизни выдающегося астронома А. Я. Орлова. *Страницы истории астрономии в Одессе: сб. ст.* Одесса, 1994. Ч. 1. С. 44.

⁵⁰ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1938 г. С. 99.

⁵¹ Грушицька І. Б. Одеська астрономічна обсерваторія в роки повосенної відбудови. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 270.

⁵² Артеменко Т. Г. Каталог слабких зір як астрометричний міжнародний проект, і участь обсерваторій України у його реалізації. *Космічна наука і технологія*. 2024. 30, № 5 (150). С. 96–119. <https://doi.org/10.15407/knit2024.05.096>

⁵³ Аристов Г. А. Итоги декабрьской сессии группы астрономии Академии наук СССР. *Астрономический журнал*. 1939. Т. XVI, Вып. 2–3. С. 74.

ОАО на 1939 р. з'явилася тема: «Підготовчі роботи на меридіанному крузі у зв'язку з проблемою складання КСЗ». З цієї теми передбачалося провести встановлення додаткового обладнання меридіанного круга, дослідження інструменту й пробні спостереження⁵⁴.

У резолюції організаційної наради комісії зі слабких зір при Астрометричній комісії фізико-математичного відділення АН СРСР, що відбулася в Москві 6–7 червня 1939 р. ставилося завдання клопотати через астрометричну комісію перед Астрономічною радою АН СРСР про відрядження представника комісії до Києва, Харкова, Одеси та Миколаєва для з'ясування умов найкращого використання інструментів та кадрів, що є в обсерваторіях; просити професора О. Я. Орлова порушити питання на астрономічній нараді при АН УРСР про включення українських обсерваторій у роботу зі спостереження слабких зір та забезпечення цієї роботи інструментами й кадрами; з метою з'ясування можливості використання одеського меридіанного круга для абсолютних визначень схилень, необхідно найближчим часом організувати систематичні спостереження надирів тривалістю 1–2 місяці; підтримати клопотання Одеської обсерваторії перед Наркомпросом УРСР щодо надання необхідних коштів на модернізацію меридіанного круга та придбання допоміжного обладнання⁵⁵.

Роботами стосовно КСЗ в ОАО займалися досвідчений астрометрист Б. В. Новопашенний і його молодший колега А. С. Цесюлевич (1900–1950), який незадовго до цього перебував у катівнях НКВС як «антирадянський елемент». Б. В. Новопашенний 1960 р. захистив дисертацію за результатами цих досліджень, якими він займався тривалий період життя⁵⁶. А. С. Цесюлевич у 1937 р. закінчив математичний факультет ОДУ й отримав кваліфікацію математика-астронома. 1946 р. він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук з теми «Середня широта Одеської астрономічної обсерваторії та її зміни, виведені зі спостережень на зеніт-телескопі у 1935–1939 роках»⁵⁷. Від 10 травня 1935 р., після трьох курсів університету, А. С. Цесюлевич почав працювати обчислювачем в ОАО, а від листопада 1936 р., за рекомендацією професора І. Д. Андросова, читав курс астрономії на географічному факультеті ОДУ. Одночасно А. С. Цесюлевич працював учителем у 81-й школі м. Одеси. Тут його й заарештували органи НКВС. А. С. Цесюлевич утримувався у в'язниці від 15 березня 1938 р. до 17 січня 1939 р. Звільнений у зв'язку з припиненням справи. Відразу після виходу з в'язниці, А. С. Цесюлевича відновлено на посадах співробітника ОАО та асистента кафедри астрономії ОДУ. Для таких дій адміністрації на той час була потрібна чимала мужність⁵⁸ (рис. 4).

У червні 1939 р. Б. В. Новопашенний та науковий співробітник А. С. Цесюлевич здійснили дослідження цапф за допомогою спеціального мікрометра-фюльгегеля з пере-

Рис. 4. І. Д. Андросов
(06.02.1888–25.06.1948)

Рис. 5. Б. В. Новопашенний
(04.12.1891–12.02.1975)

⁵⁴ Покровский К. Д. О деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1939 г. С. 93.

⁵⁵ Организационное совещание по каталогу слабых звезд 6–7 июня 1939 г. *Астрономический журнал*. 1939. Т. XVI, Вып. 5. С. 87.

⁵⁶ Новопашенний Б. В. Каталог прямых восхождений 645 звезд ФКЗ в системе ФКЗ: автореф. дис. ... канд. физ.-мат. наук. Ленинград: ГАО АН СССР, 1960. 13 с.

⁵⁷ Смирнов В. А. Астрономия в Одессе в 30–40-е годы XX века. С. 171–174.

⁵⁸ Там само. С. 176.

Рис. 6. А. С. Цесюлевич
(1900–1950).

Джерело: Смирнов В. А. *Астрономия в Одессе в 30–40-е годы XX века. Историко-астрономические исследования*. 2001. Вып. 26.

становкою круга через 15^0 по три серії за двох положень круга. У серпні була отримана з Ленінградського відділу Центрального науково-дослідного інституту геодезії, аерознімання та картографії лінза для міри. Після дослідження лінзи була замовлена відповідна арматура та 9 листопада міра введена до роботи. За пропозицією астрометричної конференції 6–7 червня 1939 р. проведено дослідження надира, для чого знадобилося виготовлення для труби меридіанного круга спеціального окуляра. Серія спостережень від 23 вересня до 15 листопада показала, що абсолютних визначень схилень в Одесі робити не можна, тому що відліки надира занадто спотворюються під впливом прибою морських хвиль і трамвая, що проходить недалеко. З метою підготовки до абсолютних визначень прямих піднесень А. С. Цесюлевич був відряджений у Пулково, де він працював на великому пасажному інструменті й знайомився з іншими роботами з астрономії. У зв'язку із завданням з'ясування можливості для ОАО взяти участь у кооперативній роботі зі спостереження КСЗ студенту Л. І. Могильницькому запропоновано провести дослідження ходу годинника Кноблїх № 1780 після його

чищення та нового встановлення у футлярі при постійному тиску, а також годинника Рифлер № 502. А. С. Цесюлевич провів дослідження стійкості азимута, колімації та схилень за спостереженнями Б. В. Новопашенного в 1931–1938 рр.⁵⁹

Протягом липня й половини серпня 1939 р. А. С. Цесюлевич перебував у відрядженні в Пулковській обсерваторії для ознайомлення з методом абсолютних спостережень⁶⁰. Старший науковий співробітник В. Б. Новопашенний був у відрядженні від 28 серпня до 7 вересня 1939 р. у Пулково та Ленінграді для з'ясування низки питань поточної роботи обсерваторії та вдруге 7–19 листопада 1939 р. до Пулковської обсерваторії для участі в нараді з питання про спостереження КСЗ⁶¹.

Резолюція за звітами астрономічних установ за 1939 р. і планами на 1940 р., прийнята розширеним пленумом Астрономічної ради АН, що відбувся в Москві 21–22 квітня 1940 р., по роботах у галузі астрометрії відзначала таке. Плани 1940 р. пленум вважав складеними загалом задовільно. Особливу увагу в 1940 р. мало бути приділено роботам зі слабких зір. Уже влітку 1940 р. мали розпочатися спостереження в Казані, Ташкенті, Одесі, Києві, ДАІШ, а з осені також у Пулково та Харкові. У зв'язку з цим пленум ставив завдання вжити термінових заходів для того, щоб на цих обсерваторіях були створені умови, що забезпечують роботу зі слабких зір; зокрема зазначалось, «Київську обсерваторію, яка перебуває у найважчих умовах, необхідно дообладнати допоміжними інструментами та установками (міри, хронограф, а також фотографічна реєстрація відліків круга, яка має бути організована на всіх обсерваторіях, які беруть участь у роботі зі слабких зір)». Пленум вітав рішення АН УРСР про матеріальну підтримку українських обсерваторій, а також виписку для однієї з них сучасного вертикального круга⁶².

⁵⁹ Покровский К. Д. О деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1939 г. С. 93.

⁶⁰ Там само. С. 94.

⁶¹ Покровский К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета за 1938 г. С. 99.

⁶² Резолюция по отчетам астрономических учреждений за 1939 г. и планам на 1940 г., принятая пленумом Астрономического совета АН, состоявшимся в Москве 21–22 апреля 1940 г. *Астрономический журнал*. 1940. Т. XVII, Вып. 4. С. 83.

У грудні 1940 р. В. Б. Новопащенко був відряджений до Москви на Астрономічну конференцію, скликану Астрономічною радою АН з питань КСЗ⁶³.

Сесія Астрономічної ради АН СРСР 17–18 січня 1941 р. підбила підсумки й назвала одним з найбільш позитивних моментів у розвитку радянської астрономії концентрацію наукових сил і засобів для вирішення масштабних астрономічних завдань, які не під силу окремим працівникам або навіть окремим установам, а вимагають для свого виконання колективних зусиль багатьох обсерваторій та інститутів. До таких робіт, які проводили колективно багато обсерваторій і які потребували спеціальної організації та централізації керівництва, віднесено: 1) службу часу, що проводилася під керівництвом Комітету часу при ГАО; 2) службу Сонця під керівництвом ГАО; 3) службу широти; 4) план майданчиків для дослідження невивчених змінних зір, що виконувався рядом обсерваторій під керівництвом ДАШ; 5) робота зі складання КСЗ, яка «за останні два роки об'єднала астрономічні роботи на багатьох обсерваторіях та надала їм цілеспрямованості». Сесія констатувала у своїх резолюціях, що низка обсерваторій у 1940 р. виконала вже багато роботи щодо плану складання КСЗ. У 1940 р. підготовлено та затверджено списки зір та позагалактичних туманностей, розроблено інструкції для спостережень, обчислено редуційні величини та на низці обсерваторій (Одеській, Московській, Ташкентській, Пулковській, Казанській та Сімеїзькій) розпочато регулярні візуальні та фотографічні спостереження⁶⁴.

Отже, у другій половині 30-х років XX століття в СРСР відбувається тотальна ідеологізація та політизація наукової сфери. По часу вона збігається з періодом в історії одеської астрономії, коли ОАО очолював професор К. Д. Покровський. Паралельно з цим відбувається розширення тематики наукових досліджень, впровадження у сфері астрономії масштабних наукових проєктів, до участі в яких залучено заклади вищої освіти України, зокрема Одеський державний університет.

Розвиток астрономії в Одесі періоду тимчасової окупації в роки Другої світової війни. Усі плани колективних робіт були перервані радянсько-німецькою війною 1941–1945 рр. Одеса була окупована німецько-румунськими військами 16 жовтня 1941 р. й стала центром губернаторства «Трансїстрія». Майже з перших днів окупації румуни починають «відродження» системи освіти й культури. 7 грудня 1941 р. відкрито Одеський університет губернаторства «Трансїстрія»⁶⁵. Він був єдиним функціональним класичним університетом губернаторства, де проводились наукові дослідження, захищались дисертації, видавались наукові праці викладачів та студентів⁶⁶. Ректором університету призначено професора, відомого в місті хірурга П. Г. Часовнікова. Штат ОАО порівняно з довоєнним був невеликий і налічував п'ять одиниць. Директор – професор К. Д. Покровський, астроном-спостерігач Б. В. Новопащенко, асистент В. Б. Баласогло, двірник і сторож⁶⁷. Штат кафедри астрономії складався з двох одиниць. Очолював кафедру за сумісництвом без оплати професор К. Д. Покровський⁶⁸. Асистентом кафедри працював А. С. Цесюлевич⁶⁹. У примітці до штатного розпису зазначено, що професор К. Д. Покровський вважав А. С. Цесюлевича «вельми цінним працівником», але ввести його до штату обсерваторії було неможли-

⁶³ Покровський К. Д. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Одесского государственного университета в 1940 г. С. 272.

⁶⁴ Флоря Н. Сессия Астрономического совета Академии наук СССР 17–18 января 1941 г. *Астрономический журнал*. 1941. Т. XVIII, Вып. 3. С. 275.

⁶⁵ Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М. та ін. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансїстрія». *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, 2010. С. 426.

⁶⁶ Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 199.

⁶⁷ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 132. Арк. 21.

⁶⁸ Там само. Арк. 31.

⁶⁹ Там само. Арк. 19.

во через відсутність вільної штатної одиниці⁷⁰. Збільшення штатів не передбачалось через малий контингент студентів. «В Одеському університеті на одного викладача припадає 3–4 студенти. Цифра надмірно мала порівняно з університетами Америки та Німеччини», – наголошував професор Херсені на засіданні Сенату університету 27 серпня 1943 р. при затвердженні штатного розпису на 1943–1944 н.р.⁷¹. Відомий одеський астроном – професор М. Б. Діварі був студентом Одеського університету gubernatorstva «Трансінстрія», що після війни значно вплинуло на його наукову долю⁷².

Відповідно до Статуту університету кожна кафедра була центром науково-дослідної та навчально-методичної роботи. З огляду на це всі керівники кафедр для забезпечення нормального життя факультету повинні були організувати чітку роботу своїх співробітників з контролем і обліком усіх видів роботи. Кожен штатний співробітник кафедри зобов'язаний був відпрацювати на факультеті 6 годин на день. Завідувач та співробітники кафедр, що мали в підпорядкуванні навчально-допоміжні установи, були зобов'язані проводити на кафедрі весь 6-годинний службовий день. При цьому співробітники кафедр виконували завдання завідувача кафедри або свою наукову роботу, а також проводили заняття за розкладом факультету. На початку й у кінці робочого дня співробітники реєструвалися в журналі кафедри, у ньому ж відзначали свою тимчасову відсутність із зазначенням причини. Наприкінці семестру завідувач кафедри повідомляв деканату про результати роботи кожного штатного працівника. Завідувач та співробітники кафедр, які не мали в підпорядкуванні навчально-допоміжних установ, могли проводити свою роботу поза факультетом. Не пізніше 1-го числа кожного місяця вони зобов'язані були подавати в деканат затверджений завідувачем кафедри план своєї роботи на майбутній місяць й одночасно звіт за попередній місяць, перевірений завідувачем кафедри. До плану включалася: а) наукова робота за науково-дослідною темою; б) підготовка до лекцій з тих предметів, де ця підготовка вимагала суттєвої переробки курсів або створення нових; в) навчально-методична робота (складання завдань, інструкцій, підготовка контрольних робіт тощо). Згідно з п. 6 «Положення про виконання 6-годинного службового дня співробітниками кафедр», працівники, що не виконували ці вимоги й, крім проведення навчальних занять, іншими видами роботи не займалися, переводилися на оплату за часовим розрахунком за години за розкладом⁷³. З огляду на це цікавим є «Розподіл занять в астрономічній обсерваторії», датований 1942 р. і підписаний завідувачем кафедри астрономії К. Д. Покровським. У документі наголошено, що директор обсерваторії й завідувач кафедри астрономії К. Д. Покровський не нормує свою роботу годинами, перебуває в обсерваторії весь час – вдень та вночі. Відлучається з обсерваторії лише на засідання факультету та в екстрених випадках з особливо важливих справ. Астроном-спостерігач Б. В. Новопашенний приділяє обсерваторії щодня по шість годин, розподіляє час на вечірні спостереження (у разі ясної ночі) і на обчислення та інші справи в обсерваторії вдень між 9⁰⁰ і 15⁰⁰ годинами. Асистент В. Б. Баласогло працює щодня від 9⁰⁰ до 15⁰⁰. Асистент А. С. Цесюлевич працює в обсерваторії у понеділок, вівторок, середу та п'ятницю від 9⁰⁰ до 15⁰⁰; у четвер – від 9⁰⁰ до 11⁰⁰; суботу від 10⁰⁰ до 17⁰⁰; на підготовчих університетських курсах – у вівторок від 16⁰⁰ до 19³⁰⁷⁴.

Незважаючи на перебіг подій одеські астрономи намагались продовжувати розпочаті до війни дослідження за традиційними для ОАО науковими напрямками. План роботи на 1942 р. включав такі питання: вивчення сонячної поверхні за фотографічними знімками та візуальними спостереженнями; визначення точного часу; визначення прямих піднесень планет та слабких зір за планом Пулковської обсерваторії; обробка

⁷⁰ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 132. Арк. 29.

⁷¹ Там само. Спр. 16. Арк. 32 зв.

⁷² Грушицька І. Б. М. Б. Діварі (1921–1993) – український дослідник зодіакального світла та космічного пилу. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2019. Т. 28, № 2. С. 11–19. DOI: 10.15421/271911

⁷³ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 5. Арк. 16–17.

⁷⁴ Там само. Спр. 138. Арк. 51.

спостережень широти на зеніт-телескопі, зроблених у 1935–1939 рр. з метою виведення точної широти Одеси та її змін залежно від полюса; дослідження світіння метеороного потоку; складання нового каталогу кометних радіантів⁷⁵.

Зміна влади не означала припинення ідеологізації в університеті. Цей процес отримав новий поштовх і набув нових форм. Румуни, перш за все, почали збирати інформацію щодо комуністичної більшовицької освіти. Їх цікавили реформи в системі освіти, які були проведені більшовиками. Кожній кафедрі ставилось завдання до 15 липня 1942 р. надати докладний рапорт російською мовою про стан освіти за спеціальністю кафедри в СРСР згідно з затвердженим переліком питань. Поміж іншим необхідно було вказати позитивні й негативні сторони освіти за спеціальностями, виділити позитивні й негативні результати та надати практичні пропозиції щодо необхідних змін⁷⁶. До 1 серпня 1942 р. необхідно було надати рапорт у письмовій формі російською мовою щодо досягнень радянської науки й техніки (відкриття, винаходи тощо) та можливості їх застосування у Трансністрії⁷⁷. Але цей процес розтягнувся більше ніж на рік.

Так, на засіданні Сенату університету 29 вересня 1942 р. проректор професор Шеттле виступив з питанням про необхідність надання в найкоротший термін даних про досягнення радянської науки й техніки тими деканами факультетів, які зазначених відомостей ще не надали⁷⁸.

На наступному засіданні Сенату університету 6 жовтня 1942 р. слухали розпорядження дирекції культури про надання відомостей за кожною спеціальністю про стан освіти в СРСР і досягнення радянської науки не пізніше ніж 15 жовтня 1942 р. Ухвалено рішення доручити деканам факультетів довести до відома всіх співробітників, що неподання в термін зазначених відомостей спричинить не виплату жалування особам, які не виконали вказане розпорядження⁷⁹. Перелік тем про досягнення науки радянського періоду з припискою «до 15 жовтня» налічував 19 пунктів, серед них пункт «у галузі астрономії – Б. В. Новопащенко»⁸⁰. Така сама кількість пунктів була в переліку «Про стан освіти в СРСР» з припискою «до 24 жовтня». Доповідь про стан астрономії в СРСР мав підготувати професор К. Д. Покровський⁸¹. Це наочно свідчило про небажання науковців співпрацювати з окупантами. І тільки 28 серпня 1943 р. на засіданні ради факультету точних наук (до якого входила кафедра астрономії) професор Потапенко повідомив про те, що остання робота, написана за дорученням губернатора «Трансністрії» здана до дирекції культури⁸².

Нова влада дуже чітко усвідомлювала важливу роль наукової еліти в суспільстві, що визначається ступенем впливу на такі процеси, як розвиток науки й техніки, науковий і технічний прогрес, розробку й впровадження у виробництво нових технологій. А оскільки головною метою нової влади, крім економічної експлуатації, була боротьба з більшовицькою ідеологією, то науковій еліті належало зіграти ключову роль у розробці й формуванні світоглядних позицій, ціннісних орієнтацій, ідей і переконань людей. Окупаційна влада мала на меті залучення до співпраці представників наукової еліти, яка з різних обставин опинилася в окупації⁸³.

5 січня 1943 р. на засіданні сенату університету завідувач кафедри римського й громадянського права професор Фаас представив основні положення «Проекту про організацію інституту антикомуністичних досліджень і пропаганди при Одеському

⁷⁵ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 138. Арк. 17.

⁷⁶ Там само.. Спр. 4. Арк. 30; Грушицька І. Б. Одеська астрономія в роки тимчасової німецько-румунської окупації. С. 61.

⁷⁷ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 30.

⁷⁸ Там само. Арк. 34.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 139. Арк. 15.

⁸¹ Там само. Арк. 16.

⁸² ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 145. Арк. 36.

⁸³ Вінцовський Т., Кязимова Г, Михайлуца М. та ін. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». С. 426.

університеті». Завданнями інституту визначено: 1) науково-дослідну роботу з вивчення та критики комунізму, його теорії та практики; 2) антикомуністичну пропаганду. Інститут працював під керівництвом та контролем дирекції культури губернаторства «Трансністрія». У протоколі засідання сенату університету наголошувалось: «співробітниками інституту є не тільки викладачі університету, а й представники місцевої інтелігенції (вчителі, священники, письменники, журналісти тощо) та інтелігенції Румунського королівства»⁸⁴. Паралельно з цим відбувалося відновлення університетської церкви⁸⁵. Професор К. Д. Покровський змушений був на адміністративну вимогу декана факультету В. Ф. Лазурського 15 вересня 1943 р. прочитати лише одну лекцію в інституті антикомуністичної пропаганди з теми «Сумні сторінки в історії Пулковської обсерваторії», але цей факт застосовано слідством для його звинувачення в державній зраді після звільнення міста⁸⁶.

Так само як і при радянській владі, під час режиму тимчасової німецько-румунської окупації викладачі університету проводили культурно-просвітницьку роботу, науковців змушували до співпраці з редакцією газети місцевої окупаційної преси «Молва», обміну досвідом з бухарестськими культурними й науковими установами. У ДАОО зберігається справа «Теми лекцій для читання на радіо і в аудиторіях». Теми лекцій розбиті за двома критеріями: лекції біля мікрофона й лекції для робітників⁸⁷. Астрономи так само долучалися до цієї роботи. Так, В. Б. Баласогло читала лекції з тем: «Сонце», «Місяць»; Б. В. Новопащенко – «Землетруси в Трансністрії» (супроводжувалась демонстрацією діапозитивів), «Міжпланетні подорожі»; А. С. Цесюлевич – «Сонячна система» (по радіо) і «Земля як небесне тіло» (для робітників); К. Д. Покровський – «Будова Всесвіту» (супроводжувалась демонстрацією діапозитивів), «Галілей»⁸⁸.

Отже, окупаційна влада, маючи на меті «боротьбу з комунізмом», надавала ідеологічній сфері особливого значення. Ідеологічна боротьба набувала різних форм. Під тиском адміністрації університету до заходів з ідеологізації, були залучені й одеські астрономи, які не припинили наукових досліджень під час війни й продовжували працювати в ОАО й на кафедрі астрономії.

Висновки. Суспільно-політичні умови в СРСР у 30-ті рр. та під час війни за німецько-румунської окупації справили значний вплив на розвиток астрономії в Україні, зокрема в Одесі. На цей процес впливали як внутрішні, так і зовнішні фактори: утвердження тоталітаризму, формування командно-адміністративної системи управління, Друга світова війна, режим тимчасової окупації, насадження спочатку комуністичної, потім націонал-соціалістичної ідеології.

У радянський період велика увага приділялася підготовці наукових кадрів, було взято курс на проведення масштабних та комплексних досліджень. Плани та звіти ОАО розглядалися й затверджувалися Астрономічною радою АН СРСР. Водночас ідеологічний контроль та репресії створювали атмосферу страху та підривали довіру наукової спільноти до влади. Це також безпосередньо стосується й періоду тимчасової окупації під час другої світової війни. При цьому незмінними залишалися завдання, які вирішував колектив обсерваторії. Тематика наукових досліджень у довоєнний період і в період тимчасової окупації не зазнала суттєвих змін. В умовах окупації науковці працювали за традиційними для ОАО напрямками досліджень, раніше затвердженими темами, виконували той обсяг робіт, який можливо було виконати за певних обставин, зберегли матеріально-технічну базу обсерваторії, що дозволило одразу після визволення міста не тільки відновити в повному обсязі спостереження, а й започаткувати нові наукові напрями.

⁸⁴ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 1, 1 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 8.

⁸⁶ Смирнов В. А. Астрономия в Одессе в 30–40-е годы XX века. С. 187.

⁸⁷ ДАОО. Ф. р-2271. Оп. 4. Спр. 139. Арк. 9.

⁸⁸ Там само. Арк. 1, 10, 39, 45, 56.

На долю директора ОАО К. Д. Покровського випало тяжке випробування – очолювати обсерваторію за двох ворогуючих між собою тоталітарних режимів: лівого комуністичного (1934–1941) та правого націонал-соціалістичного (1941–1944), що врешті-решт вартувало йому життя. Незважаючи на перебіг історії та суперечливі суспільно-політичні процеси, К. Д. Покровський як справжній науковець служив науці до кінця своїх днів. Б. В. Новопащенко, А. С. Цесюлевич, В. Б. Баласогло уже в післявоєнний період продовжили працювати в ОАО, досягли вагомих результатів у професійній діяльності, вписали свої імена в літопис історії ОАО. Отже, на прикладі ОАО уявляється важливим і перспективним продовження досліджень стосовно впливу суспільно-політичних умов на розвиток астрономії в Україні на прикладі інших астрономічних установ і в інші хронологічні періоди.

REFERENCES

1. Aristov, G. A. (1940). April'skij plenum Astrosoveta [April Plenum of the Astro Council]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVII(4), 82–83 (in Russian).
2. Aristov, G. A. (1939). Itogi dekabr'skoj sessii grupy astronomii Akademii nauk SSSR [Results of the December session of the astronomy group of the USSR Academy of Sciences]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVI(2–3), 68–79 (in Russian).
3. Aristov, G. A., & Kukarkin, B. V. (1936). Stahanovskoe dvizhenie i zadachi astronomicheskikh uchrezhdenij [The Stakhanovite movement and the tasks of astronomical institutions]. *Astronomicheskij zhurnal*, XIII(2), 97–102 (in Russian).
4. Aristov, G. A. (1938). Sessija grupy astronomii Akademii nauk SSSR 24–25 fevralja 1938 g. [Session of the Astronomy Group of the USSR Academy of Sciences, February 24–25, 1938]. *Astronomicheskij zhurnal*, XV(3), 295–304 (in Russian).
5. Artemenko, T. H. (2024). Katalog slabkykh zir yak astrometrychny mizhnarodnyi proekt, i uchast observatorii Ukrainy u yoho realizatsii [The Catalog of Faint Stars as an astrometric international project, and the participation of Ukrainian observatories in its implementation]. *Kosmichna nauka i tekhnolohiia*, 30(5), 96–119. <https://doi.org/10.15407/knit2024.05.096> (in Ukrainian).
6. Florja, N. (1941). Sessija Astronomicheskogo soveta Akademii nauk SSSR 17–18 janvarja 1941 g. [Session of the Astronomical Council of the USSR Academy of Sciences, January 17–18, 1941]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVIII (3), 275–277 (in Russian).
7. Gorjaistov, K. Ja. (1938–1946). *Spektrofotometricheskoe issledovanie zvezd v skuplenii Volosy Veroniki* [Spectrophotometric study of stars in the Coma Berenices cluster]. Odesa (in Russian).
8. Hrushytska, I. B. (2019). M. B. Divari (1921–1993) – ukrainskyi doslidnyk zodiakalnoho svitla ta kosmichnoho pylu [M. B. Divari (1921–1993) – Ukrainian researcher of zodiacal light and cosmic dust]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki*, 28(2), 11–19. DOI: 10.15421/271911 (in Ukrainian).
9. Hrushytska, I. B. (2017). Odeska astronomichna observatoriia v roky povoiennoi vidbudovy [Odesa Astronomical Observatory during the years of post-war reconstruction]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (49), 268–272 (in Ukrainian).
10. Hrushytska, I. B. (2020). Odeska astronomiia v roky tymchasovoї nimetsko-rumunskoi okupatsii [Odesa astronomy during the years of temporary German-Romanian occupation]. In *Dvadsiat' piata vseukrainska naukova konferentsiia molodykh istorykiv nauky, tekhniki i osvity ta spetsialistiv za temoiu: "Suspilne znachennia intelektualnoi diialnosti"*: Materialy konferentsii, 19 chervnia 2020 r., m. Kyiv (pp. 60–63) (in Ukrainian).
11. Karetnikov, V. H. (2023). Shulberh Oleksandr Mykhailovych (1914–1994): Do 110-richchia vid dnia narodzhennia [Oleksandr Mykhailovych Shulberg (1914–1994): On the 110th anniversary of his birth]. *Odeskyi astronomichnyi kalendar*, 25, 207–209 (in Ukrainian).
12. Karetnikov, V. G. (1995). Aleksandr Mihajlovich Shul'berg [Aleksandr Mikhailovich Shulberg]. In *Stranitsy istorii astronomii v Odesse: Sbornik statei* (Part 2, pp. 65–70). Astroprint (in Russian).
13. Kukarkin, B. V. (1937). VI Konferencija issledovatelej peremennykh zvezd 11–14 oktjabrja 1936g v Moskve [6th Conference of Variable Star Researchers, October 11–14, 1936 in Moscow]. *Astronomicheskij zhurnal*, 14(1), 82–87 (in Russian).
14. Levchenko, Y. I. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynitsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* [Peculiarities of the implementation of the

- occupation authorities' policy in the administrative-territorial units of Ukraine, 1941–1944*]: Monograph. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M. P. Drahomanova (in Ukrainian).
15. Luckij, V. K. (1982). *Istorija astronomicheskikh obshchestvennykh organizacij v SSSR (1888–1941 gg.)* [History of astronomical public organizations in the USSR (1888–1941)]. Nauka, 265 p. (in Russian).
  16. Novopashennij, B. V. (1960). *Katalog prjamykh voshozhdenij 645 zvezd FKSZ v sisteme FKZ: avtoref. dis. kand. fiz-mat.nauk.* [Catalogue of right ascensions of 645 FKZ stars in the FKZ system: Author's abstract of the PhD dissertation in physical and mathematical sciences]. Leningrad: GAO AN SSSR, 13 p. (in Russian).
  17. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. (2015). *Istoriia ta suchasnist (1865–2015)* [History and modernity (1865–2015)] (I. M. Koval, Ed.). Odesa: ONU, 964 p. (in Ukrainian).
  18. Organizacionnoe soveshhanie po katalogu slabych zvezd 6–7 ijunja 1939 g. [Organizational meeting on the catalog of faint stars, June 6–7, 1939]. (1939). *Astronomicheskij zhurnal*, 16(5), 86–87 (in Russian).
  19. Plenum Astronomicheskogo Soveta pri A.N. 22–24 ijunja 1937 g. [Plenum of the Astronomical Council at the Academy of Sciences, June 22–24, 1937]. (1937). *Astronomicheskij zhurnal*, 14(5–6), 535–538 (in Russian).
  20. Podrezova, M. O., Samodurova, V. V., & Murashko, E. S. (2010). *Vklad fizikov Odesskogo (Novorossijskogo) universiteta v razvitie nauki v Odesse 1920–1933* [The contribution of physicists of Odesa (Novorossiysk) University to the development of science in Odesa 1920–1933]. (V. A. Smintyna, Ed.; E. A. Surovceva, Bibliographic Ed.) Odes. nac. un–t. Odesa: Astropoint, 328 p. (in Russian).
  21. Pokrovskij, K. D. (1936). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1935 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1935]. *Astronomicheskij zhurnal*, XIII(3), 293–295 (in Russian).
  22. Pokrovskij, K. D. (1937). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1936 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1936]. *Astronomicheskij zhurnal*, XIV(3), 276–278 (in Russian).
  23. Pokrovskij, K. D. (1938). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1937 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1937]. *Astronomicheskij zhurnal*, XV(3), 279–280 (in Russian).
  24. Pokrovskij, K. D. (1939). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1938 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1938]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVI(4), 97–99 (in Russian).
  25. Pokrovskij, K. D. (1940). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1939 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1939]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVII(3), 92–94 (in Russian).
  26. Pokrovskij, K. D. (1941). Otchet o dejatel'nosti Astronomicheskoy observatorii Odesskogo gosudarstvennogo universiteta za 1940 g. [Report on the activities of the Astronomical Observatory of Odessa State University in 1940]. *Astronomicheskij zhurnal*, XVIII(3) 271–273 (in Russian).
  27. Programmy aspirantskoj podgotovki po astronomii, razrabotannye Astronomicheskim komitetom Narkomprosa [Postgraduate training programs in astronomy developed by the Astronomical Committee of the People's Commissariat of Education]. (1938). *Astronomicheskij zhurnal*, XV(1), 84–88 (in Russian).
  28. Rejn, N.F. (1937). Nebesnaja mehanika v SSSR za 20 let [Celestial mechanics in the USSR for 20 years]. *Astronomicheskij zhurnal*, XIV(5–6), 401–407 (in Russian).
  29. Rezolucija po otchetam astronomicheskikh uchrezhdenij za 1939 g. i planam na 1940 g., prinjataja plenomom Astronomicheskogo soveta AN, sostojavshimsja v Moskve 21–22 aprelja 1940 g. [Resolution on the reports of astronomical institutions for 1939 and plans for 1940, adopted by the plenum of the Astronomical Council of the Academy of Sciences, held in Moscow on April 21–22, 1940]. (1940). *Astronomicheskij zhurnal*, XVII(4), 83–87 (in Russian).
  30. Rikun, I. E. (2003). *Mykhalskyi Mykola Mar'ianovykh. In Vcheni vuziv Odesy. Fyzyky. Astronomy: Biobibliografichniy dovidnyk* [Scholars of Odesa universities. Physicists. Astronomers: A biobibliographical reference book] (Issue 1, Part 4, pp. 134–136), Odesa: ODNB im. M. Horkoho (in Ukrainian).
  31. Rikun, I. E. (2023). Odeskyi period zhyttia profesora K. D. Pokrovskoho [The Odessa period of Professor K. D. Pokrovsky's life]. *Odeskyi astronomichnyi calendar*, 25, 201–206 (in Ukrainian).

- Smirnov, V.A. (2001). *Astronomija v Odesse v 30–40-e gody XX veka* [Astronomy in Odessa in the 30–40s of the twentieth century]. *Istoriko-astronomicheskie issledovanija*, (26), 170–189 (in Russian).
31. Smirnov, V. A. (1997). *Astronomija v Odesse v predvoennye gody. Rol' v ee razvitii I tragicheskaja sud'ba K. D. Pokrovskogo* [Astronomy in Odessa in the pre-war years: Its development and the tragic fate of K. D. Pokrovsky]. In *Astronomija na krutyh povorotah XX veka* (pp. 238–247). Dubna: Feniks (in Russian).
  32. Smirnov, V.A. (2011). *Rekviem XX veka: v 5 ch.* [Requiem of the 20th century (in 5 parts)]. Odessa: Astroprint, 1280 p. (in Russian).
  33. Smirnov, V. A., & Chuprina, R. I. (1994). Konstantin Dorimedontovich Pokrovskij [Konstantin Dorimedontovich Pokrovsky]. In *Stranitsy istorii astronomii v Odesse: Sbornik statei* (Part 1, pp. 73–74), Odessa (in Russian).
  34. Smirnov, V. A., & Chuprina, R. I. (1992). Konstantin Dorimedontovich Pokrovskij [Konstantin Dorimedontovich Pokrovsky]. *Zemlja i Vselennaja*, (2), 50–51 (in Russian).
  35. Smirnov, V. A., & Chuprina, R. I. (1994). Poslednie dni professora K. D. Pokrovskogo [The last days of Professor K. D. Pokrovsky]. *Odesskij vestnik*, (1), 9 (in Russian).
  36. Tkachenko, V. V. (2010). Nauka pid tyskom ideolohii ta masovykh represii (20–30-ti rr. XX st.) [Science under the pressure of ideology and mass repressions (1920s–1930s)]. *Hileia. Istorychni nauky. Filosofske nauky. Politychni nauky: Naukovyi visnyk: Zbirnyk naukovykh prats* [Hileya. Historical Sciences. Philosophical Sciences. Political Sciences: Scientific Bulletin: Collection of scientific works], (37), 107–121, Kyiv: VIR UAN (in Ukrainian).
  37. Tomakhiv, V. Ia. (2001). *Stalinizm yak ryznovyd totalitaryzmu (istoryko-politolohichniy aspekt): Avtoreferat dysertatsii ... kandydata politychnykh nauk: 23.00.01* [Stalinism as a form of totalitarianism (historical and political analysis): Abstract of the dissertation for the Candidate of Political Sciences degree: 23.00.01]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka. 18 p. (in Ukrainian). Vintskovskiy, T., Kiazymova, H., Mykhailutsa, M., & others. (2010). *Okupatsiyni rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia»* [The occupation regime in the «Transnistria» governorate]. In *Ukraina u Druhii svitovii viini: Pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy* (Book 1, pp. 413–446), Naukova dumka (in Ukrainian).
  38. Volianska, M. Yu., & Karetnikov, V. H. (2005). Mykhalskyi Mykola Mar'ianovych [Mykhalskyi Mykola Mar'ianovych]. In V. A. Smintyna (Ed.), M. O. Podrezova (Deputy Ed.), V. P. Pruzhyna & V. V. Samodurova (Comps.), *Professori Odes'koho (Novorosiiskoho) universytetu: Biohrafichniy slovnyk* (2nd ed., expanded, Vol.3: K–P, pp. 337–340), Astroprint (in Ukrainian).
  39. Volianska, M. Yu., & Karetnikov, V. H. (2005). Pokrovskiy Kostiantyn Dorymedontovych [Pokrovskiy Kostiantyn Dorymedontovych]. In V. A. Smintyna (Ed.), M. O. Podrezova (Deputy Ed.), V. P. Pruzhyna & V. V. Samodurova (Comps.), *Professori Odes'koho (Novorosiiskoho) universytetu: Biohrafichniy slovnyk* (2nd ed., expanded, Vol. 3: K–P, pp. 505–508). Astroprint (in Ukrainian).
  40. Voljanskaja, M. Yu., & Mandel, O. Ye. (1994). Iz istorii astronomii v Odesse. B. V. Novopashennyj [From the history of astronomy in Odesa: B. V. Novopashennyi]. In *Stranitsy istorii astronomii v Odesse: Sbornik statei* (Part 1, pp. 84–87), Odessa (in Russian).
  41. Voljanskaja, M. Yu., & Mandel, O. Ye. (1994). Iz istorii astronomii v Odesse. K. D. Pokrovskij [From the history of astronomy in Odesa: K. D. Pokrovskii]. In *Stranitsy istorii astronomii v Odesse: Sbornik statei* (Part 1, pp. 68–72), Odessa (in Russian).
  42. Voljanskaja, M. Yu., & Mandel, O. Ye. (1994). Odesskij period zhizni vydajushhegosja astronoma A. Ja. Orlova [The Odesa period in the life of the prominent astronomer A. Ya. Orlov]. In *Stranitsy istorii astronomii v Odesse: Sbornik statei* (Part 1, pp. 41–44). Odessa (in Russian).

Received 08.08.2025

Received in revised form 01.10.2025

Accepted 14.10.2025